

PAPER DETAILS

TITLE: İlimde Bir Zirve Sahsiyet: Urve b. Zübeyr

AUTHORS: Adem HÖÇÜK

PAGES: 551-568

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2453097>

A Personality of High Point in Science: Urwah b. Zubayr

Adem HÖÇÜK*

Abstract

In the Islamic scientific tradition, there have been personalities who set the agenda, set the direction, and differed from their peers or equivalents thanks to their wide area of influence. The differences of these personalities were not only felt in their own time, but also their influence and power became more noticeable in the following periods and centuries. The lives of the people whose existence and difference are felt in any field of life have always been a matter of curiosity and were found worthy of research and learning. In the religious traditions, the prophets and the personalities who served as a bridge to their teachings were wondered, and details of their life adventures became the focus of attention. In the Islamic tradition of narration, the age of the subordinate who came after the companions and those who lived in that century performed a very important task in the transmission of religious/prophetic knowledge. The son of a very important family, one of the first muslims, Urwah b. Zubayr also stands as a figure that is dealt with in this context. Because he took his place in the sources as a scholar of hadith, fiqh, tafsir and prophetic biography/maghâzî fields. Both in religious sciences and in the information about the life of Hz. Prophet, Urwah b. Zubayr covers a very large area. Our study, "A Personality of High Point in Science: Urwah b. Zubayr" is to explore and learn about Urwah's life more closely; it is intended to touch on the unknown aspects of his life.

Key words: Islam, Science, Urwah, Narration, History.

İlimde Bir Zirve Şahsiyet: Urve b. Zübeyr**

Adem HÖÇÜK

* Ph.D. Student, Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Department of Islamic History and Siyar-i Nabi, Erzurum, Turkey.

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ve Siyer-i Nebi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye.

** Bu makale Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ve Siyer-i Nebi Anabilim Dalında devam eden "Urve b. Zübeyr Rivayetlerinde Siyer-i Nebi" başlıklı doktora tezindeki bir bölümün yeniden gözden geçirilip geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

hocuk17@hotmail.com

ORCID 0000-0001-5066-5885

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 28 May / 28 Mayıs 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 16 Jun / 16 Haziran 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 July / 28 Temmuz 2022

Volume / Cilt: 9; **Issue / Sayı:** 18 **Pages / Sayfa:** -551-568

Suggested ISNAD Citation: Adem Höçük, "İlimde Bir Zirve Şahsiyet: Urve b. Zübeyr", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/18 (Temmuz-July 2022), 551-568.

www.dergipark.org.tr

Öz

İslam ilim geleneğinde gündem belirleyen, yön tayin eden ve sahip olduğu geniş etki alanı sayesinde akranlarından ayrılan şahsiyetler var olagelmıştır. Bu şahsiyetlerin farkları sadece kendi yaşadıkları dönemde hissedilmemiş, aynı zamanda sahip oldukları etki ve güçler, sonraki dönem ve asırlara da tesir etmiştir. Yaşamın hangi alanında olursa olsun varlığı ve farklılığı hissedilen isimlerin hayatları hep merak konusu olmuş, araştırılmaya ve öğrenilmeye değer bulunmuştur. Dini geleneklerde peygamberler ile onların öğretilerine köprü vazifesi olan şahsiyetler merak edilmiş, yaşam serüvenlerine dair ayrıntılar ilgi odağı olmuştur. İslam rivayet kültüründe sahâbeden sonra gelen tâbiûn asrı ve o asırda yaşayanlar dini/nebevi bilgilerin aktarımında çok önemli bir vazife icra etmişlerdir. Tâbiûnun büyüklerinden olan ve ilk müslümanlardan çok önemli bir ailenin çocuğu olan Urve b. Zübeyr de bu kapsamda ele alınan bir şahsiyet olarak durmaktadır. Zira o, hadis, fıkıh, tefsir ve siyer/megâzî alanlarının âlimi olarak kaynaklardaki yerini almıştır. Hem dini ilimlerde ve hem de siyerde Urve b. Zübeyr ismi çok büyük bir alanı kaplamaktadır. Çalışmamız, "İlimde Bir Zirve Şahsiyet: Urve b. Zübeyr" adıyla Urve'nin hayatını daha yakından araştırmaya ve öğrenmeye; hayatıyla ilgili bilinmeyen yönlerine temas etmeye yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: İslam, İlim, Urve, Rivayet, Tarih.

GİRİŞ

Sahâbe asrından sonra gelen tâbiûn devri dini ilimlerin naklinde çok önemli bir görev icra etmiştir. Sahâbe, Hz. Peygamber'den beslenirken, tâbiûn ise ashâbtan nemalanmıştır. Bu anlamda ikinci neslin, ilmi kimden ve nasıl aldıkları büyük bir önem arz etmektedir. Tâbiûn neslinin büyük ismi Urve b. Zübeyr, İslami ilimlerde yetkin bir şahsiyet olarak köprü vazifesi görmüştür. Bundan dolayı onun ismi hadis, fıkıh, tefsir ve siyer sahasında sıklıkla zikredilmektedir. Dolayısıyla onun hayatının ve ilminin öğrenilmesi aktardığı bilgilere yüklenecek anlamı daha da değerli kılacaktır.

Urve b. Zübeyr gibi dini ilim geleneğinin hemen her alanında otorite olmuş bir ismin hayatı ve ilmi zenginliğinin menşei elbette araştırılmaya değerdir. Biz de bu münasebetle çalışmamızda Urve'nin kısaca hayatını ele aldıktan sonra onu ilimde adeta bir abideye dönüştüren amillere temas etmeye çalıştık. Onunla ilgili sınırlı sayıda da olsa çalışmalar yer almakla birlikte bu makalenin, okuyucuya Urve hakkında faydalı bilgiler sunacağı düşüncesindeyiz.

1. İsmi, Nesebi, Doğumu ve Hayatı

Hulefâ-i Râşidîn döneminin ortalarında dünyaya gelen Urve b. Zübeyr, tabiûn tabakasının en önemli isimlerindendir ve "kibâr-ı tâbiîn" olarak nitelenen "büyük tâbiîler" arasındadır. Kaynaklarda ismi konusunda hiçbir ihtilaf yoktur. İsmi, Urve b. Zübeyr b. Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abdüluzza b. Kusay b. Kilâb el-Esedî el-Kuraşî Ebû Abdullah el-Medenî'dir.¹ Daha çok "Ebû Abdullah" künyesiyle tanınırken o dönemde birden fazla

¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1410/1990), 5/136; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibbetüllâh İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrevî, (yrs. Dâru'l-Fikr 1415/1995), 40/237; Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf Ebû'l-Haccâc

künye kullanımı olduğundan "Ebû Muhammed" künyesini de kullanmıştır.² Nesebi, Hz. Peygamber ile baba tarafından dördüncü dedesi, Kusay b. Kilâb'ta birleşmektedir.³ Ona Urve ismi, babası tarafından verilmiştir. Hişâm b. Urve babasına isim verme bahsini Urve b. Zübeyr'den şu şekilde aktarmaktadır: *Zübeyr b. Avvâm'ın anlattığına göre, Talhâ b. Ubeydullâh, oğullarına peygamber isimleri vermekteydi. Muhammed (sav)'den sonra peygamber gelmeyeceğini biliyordu. Zübeyr ise "ben de oğullarımı, şehitlerin isimleriyle isimlendiriyorum," diyerek Urve'nin ismini, Urve b. Mes'ud'dan⁴ (ö. 9/630) ya da Urve b. Esmâ b. Salt'tan⁵ mülhem olarak vermiştir.*

Urve b. Zübeyr'in soyu, hem kendi döneminin hem de sonraki dönemlerin bilindik ve köklü bir ailesinden gelmektedir. Urve b. Zübeyr'in annesi, raşit halifelerin ilki olan Hz. Ebû Bekir'in kızı, hicrete hazırlık sürecinde babası ve Hz. Peygamber'in yol azığını belindeki kuşakla bağlaması sebebiyle Hz. Peygamber tarafından kendisine "zatü'n-nitâkeyn"⁶ (iki kuşak sahibi) denilen⁷ Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk'tır.⁸ Babası ise "havâri-i Resûlullâh" lakabıyla⁹ nispetlenen¹⁰ Zübeyr b. Avvâm'dır.¹¹ Ninesi, Hz. Peygamber'in halası Safiyye bint Abdülmuttalib; halası, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice ve teyzesi Hz. Peygamber'in eşi Hz. Ebû Bekir'in kızı Hz. Âişe'dir.¹²

Cemâlüddin b. Zekî Ebû Muhammed el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, thk. B. Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 20/11-12; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî Ebû'l-Fadl, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Hind: Matbaatü Dairetü'l-Maârifü'n-Nizâmîyye, 1326), 7/180.

2 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, (Haydarabad: Dairetü'l-Maârifü'l-Osmaniye, trs.), 7/31; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/237; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî Ebû'l-Felâh İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Muhammed Arnaût, (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986), 1/372.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 73; Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr, (yrs: Dâru'l-Fikr, 1993), 322; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif* (2. Baskı), thk. Servet Ukkâşe, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1992), 1/219.

4 İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 74; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr vd., (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 9/423; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/7.

5 Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekr el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibü's-Şerî'a*, thk. A. Kal'acî, (yrs: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 3/352; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-Mühezzeb fî İhtisâri's-Süneni'l-Kebîr*, thk. Heyet, (yrs: Dâru'l-Vatan, 1422/2001), 7/3797.

6 İzzüddin İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. thk. M. İbrahim el-Bennâ vd., (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1989), 6/9.

7 Alparslan Kartal, "Hadis İlminde Kadın Muhaddislerin Lakapları Üzerine Bir İnceleme", *EKEV*, 25/86, (2021), 97.

8 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/136.

9 Kartal, "Hadis İlminde Elkab Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, VIII/2, (2021), 250-276.

10 İbn Hacer *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed vd., (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 2/459.

11 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/74; Ebû'l-Abbas Şemsüddin İbn Hallikân Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1900-1994) 3/255.

12 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, 3/138.

Urve b. Zübeyr'in doğum tarihiyle ilgili farklı tarihler zikredilmiş olursa da¹³ genel kabul gören tarih 23/643 yılıdır ki bu tarih yani Hz. Ömer devrinin sonu ile Hz. Osman'ın devrinin başına tekabül etmektedir. Annesiyle babasının ayrılmasından sonra Urve, babasıyla birlikte kalmıştır.¹⁴

Urve b. Zübeyr'in yaşadığı tarih aralığı için İslam tarihinin ilk, en netameli ve kaotik ortamı denilse yanlış olmaz. Zira Urve, müslümanlar arasında ilk defa ortaya çıkan toplumsal/siyasi bir hareket/isyan sonucunda Medine'de vuku bulan kargaşaya ve halife Osman'ın katline (35/656) şahit olmasından sonra bu defa da Cemel Vak'ası'nda (36/656) babası Zübeyr b. Avvâm'ın şehit edilmesinin acısını yaşadı. Bundan sonra Urve b. Zübeyr farklı gerekçelerle Medine'den ayrılarak yedi yıl kalacağı Mısır'a gitti.¹⁵ Mısır serüveni sonrası tekrar Medine'ye dönen Urve'nin yaşayacağı feci olaylar bunlarla da sınırlı değildi. Emeviler'in kurulmasından sonra özellikle Yezid b. Muaviye dönemiyle birlikte yaşanan Kerbelâ faciası (61/680), Harre Vak'ası (63/683) ve abisi Abdullah b. Zübeyr'in hilafet süreci ve öldürülmesi (64/684-73/693) hadiselerine de yakinen şahitlik etti. Onun hayatında Harre'nin farklı bir anlamı ve Abdullah'ın hilafet sürecinin önemli bir yeri vardır. Birincisi sebebiyle o zamana kadar yazmış olduğu eserlerini yakmış, ikincisiyle de "devrinin siyasi olaylarına karışmadı" iddiasını boşa çıkarmıştır. Çünkü Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de ilan ettiği halifeliliği süresince o aktif bir rol üstlenmiştir.¹⁶

Urve, kardeşinin öldürülmesini mütakiben Emeviler'e biat ettikten sonra¹⁷ Medine'ye yerleşerek hayatının kalan kısmını burada geçirdi. Emevi idarecileri Abdülmelik b. Mervan ve Velid b. Abdülmelik ile yakın bir ilişki içinde oldu.¹⁸ Çok sayıda fakihin vefat etmesi nedeniyle "senetü'l-fukahâ" denilen 94/713 yılında Fur' köyündeki evinde vefat eden Urve oraya defnedildi.¹⁹ O, cömert²⁰ ve ibadetlerine düşkün bir kul²¹ olarak bilinmektedir.

13 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/258.

14 İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/199.

15 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/271-272; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (3. Baskı), thk. Şuayb el-Arnâvût vd., (yrs: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 4/423.

16 Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-Latife fi Târîhi'l-Medineti's-Şerife*, (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1993), 2/259; Ali Rıza Sayar, *Abdullah b. Zübeyr*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üni. Yüksek Lisans Tezi, 1988), 116.

17 Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih*, (4. Baskı), (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003), 2/377; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 4/432; Urve b. Zübeyr, *Megâzî Resûlillâh*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, (Riyad 1401/1981), 42-43.

18 Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, (Ankara Üni. Doktora Tezi, 2006), 147.

19 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/139.

20 Semhûdî, Ali b. Abdullah b. Ahmed Nureddin es-Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 3/191.

21 Ebû Yusuf Yakûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîhi I-III*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd), 1393/1973, 1/552; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., (Haydarâbad: Meclisü Daireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1382/1962), 1/217; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/259.

2. Urve b. Zübeyr'in Yaşadığı Dönemde İslam Coğrafyasındaki İlmî Hareketlilik

Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile vahyin merkezi değişmiş, ilmin merkezi artık Medine olmuştu. Nübüvvetin ana halkası mesabesinde bulunan bu mekândan çeşitli vesilelerle diğer şehirlere giden sahâbîler vardıkları yerlerde ilmi faaliyetlere girişmişlerdir. Genişleyen ilim halkaları sahâbe ile sınırlı kalmamış; sonraki nesiller de şeyhlerinden öğrendikleri ilimleri geliştirerek onların metotlarıyla devam ettirmişlerdir. Böylece bölgesel ilmi anlayış/metot/ekoller vücut bulmaya başlamıştır. İlahi bilginin yanında nebevi bilgiyi de uhdesine alan sahâbe dini ilimlerin vazgeçilmez isimleri olmuştur. Bilhassa Urve b. Zübeyr'in de haber kaynakları arasında yer alan Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hiz. Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/688), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) gibi çok rivayette bulunuşlarıyla meşhur olmuş sahâbîler ile Hiz. Peygamber fikhını en iyi bilen üç sahâbîden biri olan Zeyd b. Sâbit²² (ö. 45/665), burada bulunan birikimin aktarımında mühim bir görev üstlenirken aynı zamanda Medine'ye özgü ilmi anlayışın oluşmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Resûlullah'ın vefat etmesinden sonra da uzunca bir süre Medine, ilimde merkez oluşunu devam ettirdi. Hiz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen sahâbeden ilmî anlamda nemalanan tâbiûn nesli, onlardan aldıkları mirasın şekillenmesinde ve teorik olarak geliştirilmesinde oldukça önemli bir mevkiye sahiptir. Bu tabakada, tâbiûnun büyükleri arasında sayılan bazı isimler, Medine'nin meşhur fakihî Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr, Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725), Ebân b. Osman b. Affân (ö. 105/723), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/724), Nâfi' mevlâ Ömer (ö. 117/735), Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705) ve Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720)'dir. Sahâbe hayatta iken bile görüşleri alınan Medine'nin meşhur "fukahâ-i seb'a"sı bu dönemin bütün İslam coğrafyasında gözde ve aranan isimleridir.

Asr-ı saadetten sonra İslam coğrafyası genişlemiş ve bunun bir sonucu olarak İslam, Arap olmayanlar arasında da yayılmaya başlamıştır. Yeni kültüre ve yeni dine henüz tam anlamıyla adapte olamamış "mevâlî", aradaki eksikliği kapatma heyecanı ile, ilmi kültürü kazanma gayretine girişmişti. Medine dışındaki diğer ilim merkezlerinde ilim tâbiûn devrinden itibaren hassaten abâdilenin²³ vefatından sonra artık Arap olmayanlara intikal etmiş;²⁴ Şam, Kûfe ve Basra gibi merkezlerde böylece ilmin önderleri mevâlîden çıkmaya

22 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 1/353, 714; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 6/154; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 2/438.

23 Genç sahâbe tabakasında yer alan ilmi yönleriyle meşhur dört Abdullah için kullanılan terim. Bunlar: Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Âs'tır.

24 Osmân b. Abdurrahmân Ebû Amr Takıyyüddîn İbn Salâh, *Ma'rifetü Envâ'i 'Ulûmi'l-Hadîs/Mukaddimetü İbn Salâh*, thk. Nureddin İtr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 404.

başlamıştır. İlim merkezlerinde yaşanan bu durumun belki de tek istisnası Medine'ydi. Fukahâ-i seb'a, mevâlînin etkinliğinin Peygamber şehrine geç girmesinde önemli bir faktör olmasına karşın, tâbiûn devrinin sonuna yaklaşıırken ilim burada da el değiştirmeye başlamıştır. Mevâlîden, nakilde bulunmama noktasında hassas davranan ve ensar-muhacir evlâdını tercih eden²⁵ İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), yaşanan bu duruma bir tepki olarak Urve b. Zübeyr'in ravileri arasında da yer alan Ebü'z-Zinâd'ı (ö. 130/748) ve Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'ı (ö. 136/753) işaret ederek, bu iki köle Medine'yi ifsat etti, demiştir.²⁶

Hicri birinci asrın sonuna kadar ilimlerin gerçek anlamda ekolleşmesine ve sistematize edilmesine rastlanılmamaktadır. Münferit olarak özel ilgiler dışında ilimler genel hadis öğretimi içinde gerçekleşmektedir. Bundan dolayı Medine'de, özellikle hadis bilginlerinin çokluğu göze çarpmaktadır. Ulemanın şahsi olarak kitabette bulunmalarına ender olarak rastlansa da yazım çok da teşvik ve takdir edilen bir durum değildi. İlimin zayı olmasından endişe eden Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, Medine valisine yazdığı bir mektupla, ehl-i Medine'nin sahip olduğu hadisleri kayıt altına almasını istemiştir.²⁷

Bu dönemde, sistematik birer disiplin haline gelmemiş olsa da İslami ilimlerin fikri alt yapıları ortaya çıkmaya başlamıştı. Rivayet yöntemleri, hangi haberlerin yazılması gerekliliği, isnadın kullanımı ve şartları, tedvin faaliyetleri devrin, zorunluluklar üzerine ortaya çıkardığı metotlardı. Özellikle isnad kullanımı, rivayet yönteminde yeni bir pencere açmıştı. Derin siyasi hizipler, itikadi farklılıklar, fikhî ve kazâî uygulamalar, bid'at ve hurâfeler, hadis uydurmacılığının yaygınlaşması ve fitneler, isnad kullanımını zorunlu hale getirmişti.²⁸ Âlimler, isnadı dinden kabul edip, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin,²⁹ uyarısında bulunarak, konunun ciddiyetini zihinlere yerleştirmek istiyorlardı.

Medine'de ilim, hadisle sınırlı değildi. Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i Yemen valisi olarak görevlendirdiği esnada aralarında vuku bulan konuşma³⁰ fıkhîta akl-ı selimin istimalinin yolunu açmıştı. Sonraları hulefâ-i raşidinin sünneti, özellikle Hz. Ömer'in uygulamaları/ictihatları, Medine dışındaki müslümanlar için birer pusula vazifesi görüyordu. Hadis-sünnet temelinde fıkhiyla meşhur olmuş Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer, bu şehrin fakihleri arasında ön plana çıkan isimleridir. Tâbiûn neslinden gelen Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi ilimde kendini ispat etmiş şahsiyetler,

25 Belâzürî, *Ensâb*, 10/48.

26 Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber b. Âsım en-Nemerî, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*, thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî, (yrs: Daru İbnü'l-Cevzî), 1994, 2/1095.

27 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Heyet, (Beyrut: Dâru Tûki'n-Necât, 1422), "İlim", 34; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, Beyrut: tsz, 105.

28 Kartal, "Cerh-Ta'dîl İlminde "Deccâl" Kavramının Kullanımı", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 35, (2021), 141.

29 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, (Mukaddime), thk. M. Fuad Abdülbaki, (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî, 1374/1955), 5.

30 İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/132; Belâzürî, *Ensâb*, 10/68.

sahâbeden sonra Medine'nin yeni sembolleriydi. Bu bağlamda Medine'ye vali tayin edilince Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı ilk icraatlardan biri, Hz. Ömer gibi on kişiden oluşan (bunlar çoğunlukla fakihlikleriyle bilinen kişilerdi), bir danışma meclisi oluşturmastır.³¹ Bu dönem Medine fakihlerinin görüşleri, yaşadıkları şehrin sınırlarını aşarak Şam idaresine de dayanak olmuştur.

Hz. Peygamber'in tebliğ, tebyin ve temsil vazifesi vardı. O, ilk müfessir olarak dinin izaha muhtaç kısımlarını anlaşılır hale getirmişti. Sahâbe ise Hz. Peygamber'in metoduyla hareket etmiş fakat ondan farklı olarak Kur'an'ı kendi ictihatlarıyla da tefsir etmeye başlamalarına³² karşın, bu konuda Hz. Peygamber'in ihtarı münasebetiyle³³ çok dikkatli davranmışlardır. Hem Resûlullah hem de sahâbe döneminde Kur'an'ın tamamı tefsir edilmemişti. Yapılan tefsirler Kur'an'ın bütününe yönelik değil, parçalı ve kısım kısım idi. Zira Hz. Peygamber döneminde anlaşılamayan yerler hemen sorulup cevap alınabiliyordu. Sahâbe döneminde ise tevarüs eden nübüvvet hatırası tazeydi ve nakledilen bilgi ortaya çıkan ihtiyaçlara iktifa ediyordu. Bununla birlikte sadırlarda bulunan bu tefsirler, henüz satırlara dökülmemişti. Tefsir ilmi, yeni müslüman olmuş mevali ile sonraki nesillerin Kur'an ayetlerini doğru anlamaları ve yaşamaları için hayati bir öneme sahipti. Bu nedenle ilmin aktarım zincirinde çok önemli bir halka olan tâbiûnun, sahâbi müfessir hocaları arasında Ali b. Ebî Talip (ö. 40/661), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/653), Ubey b. Ka'b (ö. 33/654) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) yer almaktadır. Müfessir sahâbiler etrafında toplanan talebeleri, tefsir ilminin gelişmesine ciddi katkılar sağlamışlardır. Önceki dönemlerden farklı olarak tâbiûn devrinde ilk tefsir müellifleri eser telifine girişmiş; Kur'an'ın tümünü tefsir eden müstakil eserler inşa edilmiştir.³⁴ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) ve Alkame b. Kays (ö. 62/682) tâbiûn tabakasının bilinen müfessir âlimlerindendir. Abdullah b. Abbâs önderliğinde "Mekke Tefsir Ekolü";³⁵ Ubey b. Ka'b öncülüğünde "Medine Tefsir Ekolü";³⁶ Abdullah b. Mes'ûd liderliğinde ise "Irak/Kûfe Tefsir Ekolü"³⁷ kendine özgü usulleriyle teşekkül etmeye başlamıştır.

Hicri birinci asırda en geç ortaya çıkan ya da çok fazla ilgi gösterilmeyen ilmi alan, kelimedir. Bilhassa sahâbe, tartışmalı konularda sükût etmeyi tercih ederken takip eden tabakalar aynı sessizliği göstermemiş ve belli mesellerde fikri/ilmi münazaralar

31 İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdilaziz", *DİA*, 2007, 34/53.

32 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (13. Baskı), TDV Yay., Ankara 2003, 235; Muhsin Demirci, *Tefsir Târîhi*, (11. Baskı), İFAV, İstanbul 2011, 79.

33 Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, thk. A. Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 1/78.

34 Fuâd Sezgin, *Târîhu Tûrasi'l-Arabî*, (Riyad: yy., 1411/1911), 1/69-75.

35 Demirci, *Tefsir Târîhi*, 93-94.

36 Demirci, *Tefsir Târîhi*, 95.

37 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 236-238; Demirci, *Tefsir Târîhi*, 88.

yaşanmıştır. Fitne olaylarının ortaya çıkışı, müslüman gruplar arasındaki siyasi/askeri çatışmalar, aşere-i mübeşşerenin ahvali, halife seçimleri gibi mevzular kader-cebr kavramlarının tartışılmasına, iradenin mahiyeti, ihtiyar/iztirar ve kulun tasarrufları etrafında ateşli ilim meclislerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kelam ilmi, İslami ilimler arenasına geç çıkmasına rağmen popüleritesini süratle artırmış; rivayet üzerine bina edilmiş dini ilimlerde akıl unsurunu daha yüksek seviyede kullanmayı esas almıştır. Bütün bunlara ek olarak amel-iman ilişkisi, mürtekib-i kebirenin durumu ve kader meselesi, Havaric, Şia, Mürcie, Cebriyye ve Kaderiyye'nin doğuşuna sebep olmuştur. Kelama dair telifler ilk asırda ortaya çıkmaya başlamış; Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Ömer b. Abdilaziz ve Hasan b. Muhammed (ö. 110/728) bu konularla ilgili te'lifatta bulunmuştur.³⁸

Hicri I. asırda ilmin ana mekânı, farklı dinamikler nedeniyle Medine'ydi. Resûlullah'ın vefatından sonra da aynı özelliğini koruyan Medine'yi farklı kılan şey sahâbeydi. Fetihlerin yanında Hz. Ömer'in "şehri terk etme" yasağının Hz. Osman tarafından kaldırmasından sonra ilim civar coğrafi merkezlerle taşınmaya başladı. Özellikle Hz. Ali'nin başkenti Kufe'ye nakletmesi ve sonrasında başlayan Emevi idaresi Medine'yi siyaseten geri planda bıraksa da; şehir ilmi ağırlığını uzun bir süre kaybetmedi. Pek çok sahâbînin yer aldığı Medine'den sonra ilim konusunda ikinci önemli merkez Mekke olmuştur. Özellikle haccın burada ifa ediliyor oluşu müslümanları ibadet gayesiyle bir araya getirirken aynı zamanda ilmî tedrisat açısından da münbit bir bölgeydi Mekke. Abdullah b. Abbas hususen burada temayüz eden bir isim olmuştur.

Belki de dönemin ve bölgenin en hareketli bölgesi Irak'tır. Basra ve Kûfe kıyam hareketlerinin yanında ilmin neşvünema bulduğu şehirlerdi. Ebû Mûsa ve Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652) ilmin önderleri olurken, buradaki sahâbinin erken vefatı, ilmin erken dönemde sonraki nesle geçmesine neden olmuştur. Siyasi devletin başkenti ünvanı kazanan Şam bölgesi ise giderek bir çekim ve cazibe merkezi olmuştur. Urve b. Zübeyr'in çağdaşı ve ders arkadaşı Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705) ile Mekhûl (ö. 112/730) Şam diyarının göze çarpan isimlerindendir.

Urve b. Zübeyr'in vefatına kadar tekabül eden süreci özetlemeye çalıştığımız yukarıdaki bilgilerden, mezkûr dönemde hadis merkezli olmak üzere, fıkıh ve tefsir ile kelam sahasında isimlerin temayüz etmeye ve bu ilimlerim ekolleşmesine giden paradigmaların oluşmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte devrin önde gelen isimleri bütün ilimlere hâkim durumdaydı. Bunu az sonra yer vereceğimiz Urve b. Zübeyr örneğinde görmek mümkündür.

38 Sezgin, *Târîhu Tûrasi'l-Arabî*, 4/11-16.

3. Urve b. Zübeyr'in İlme Olan İhtiyakının Perde Arkası

Hicretin 23. yılında Medine'de doğan Urve b. Zübeyr, Resûlullah'ı göremese de sahâbenin büyük bir bölümüne yetişmiştir ve bu yüzden kibâr-ı tâbîinden sayılmaktadır. Bu tabakanın en meşhurları Urve b. Zübeyr ve Said b. Müseyyeb'tir. Kur'an ve sünnet dışında sahâbe kavlinin ve amelinin de teşekkül ettiği bu süreç, Urve'nin yakinen şahitlik edeceği bir zaman dilimini ihtiva etmektedir. Dolayısıyla onun yaşadığı zaman ve zemin ilim açısından çok münbittir ve Urve, bu zengin hazineden payına düşeni almanın gayreti içerisinde olmuştur.

Aslında Urve b. Zübeyr'in rivayet dünyasında aranan bir isim olmasının temelinde onun sahip olduğu nesep bağı gelmektedir. Urve'nin neseb durumu onu Hz. Peygamber'e yaklaştırırken, teyzesi Hz. Âişe'nin yanına rahatça girip çıkması, ona büyük bir avantaj sağlamıştır. Ancak onu farklı kılan bu hususa değinmeden önce onun ilme yönelmesine sebep olabilecek temel amillerden birisi belki de en önemlisi olup gözardı edildiğini düşündüğümüz bir noktaya temas etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz: Siyasi/ictimai kargaşa.

Medine sokaklarındaki isyancılara ve Hz. Osman'ın katledilmesine çocuk yaşta şahit olan Urve b. Zübeyr'i belki de derinden sarsacak ve gelecek planlamasında önemli bir etkiye sahip olacak olay Cemel Vakası'dır. Ancak Cemel'den önce yaşananlar da Urve'nin ruh dünyasındaki yerini almıştır. Hz. Osman'ın katline giden süreçte ve sonrasında Medine'de sözüne itibar edilenlerden biri de istişare heyeti üyesi ve doğal halife adayı Zübeyr b. Avvâm'dı. Babasıyla annesinin ayrılmasından sonra (Urve'nin o zaman 3-4 yaşlarında olduğu belirtilmektedir)³⁹ hayatına babasının yanında devam eden Urve,⁴⁰ bu ilk kaotik ortamı belki yetişkin bir kişi idrakinde olmasa bile (yaklaşık oniki yaşında bir çocuk olarak) olayları kavrayabilecek ve aktarabilecek durumda olduğunu anlattığı şu hadise ile göstermektedir: *Çocukluk dönemimde Osman'ı muhasara edenlere bakıp duruyordum. İsyancılardan biri halifenin yanına girmek için atıldı. Hz. Osman'ı korumak için orada bulunan kardeşim Abdullah hemen onu yakaladı. Önce onu dövdü, sonra da öldürdü. Benimle beraber yanımda duran çocuğa, asiyi öldüren benim kardeşimdir, dedim. Bunun üzerine sözlerimi duyan diğer muhalifler hemen harekete geçip beni aramaya koyuldular. Beni bulup zararsız olduğumu görünce serbest bıraktılar.*⁴¹ Urve b. Zübeyr'in çocukluk dönemini yaşadığı şehirdeki bu kargaşanın, onun üzerinde nasıl bir tesir bırakabileceğini göstermesi açısından yukarıdaki rivayet önemlidir. Ayrıca Medine'nin muhasara edilmesi ve halifenin katledilmesi sürecinde sorumluluk alan tek ismin sadece Zübeyr b. Avvâm olmadığı

39 Adnan Demircan, "İlk Siyercilerden Urve B. Ez-Zübeyr Ve Tarihçiliği", ed. Hidayet Aydar vd., *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler - II -*, (İstanbul: Ensar Nşr., 2020), 651.

40 İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/199.

41 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/246; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 4/422-423.

anlaşılmakta; oğlu Abdullah'ın da hadiselerin teskini için canhıraş mücadele ettiği görülmektedir. Bu kapsamda Zübeyrî ailenin bir ferdi olan Urve de belki abisi kadar aktif olmasa da o günleri gösteren fotoğrafın kadrajı içinde görülmektedir.

Halifenin katledilmesinden sonra İslam Devleti'nde sular durulmamış; tam aksine olaylar daha karmaşık ve öngörülemez bir noktaya evrilmiştir. Maktul halifenin kanını talep etmek maksadıyla Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah öncülüğündeki Cemel ashabının⁴² Mekke'deki teşekkül ve Basra'ya hareket etme anlarına yine Urve, meraklı bir göz olarak şahitlik etmiştir. Hz. Zübeyr, aile efradından yanına sadece oğlu Abdullah'ı almış; diğer çocuklarıyla ağlaşıp vedalaşmış ve onları geride bırakmıştır.⁴³ Urve b. Zübeyr bu seferden geri kalmak istemeyerek ordunun içine karışmış ancak fark edilmelerinden sonra yaşlarının küçüklüğü nedeniyle Ebû Bekir b. Abdurrahmân (ö. 94/713) ile birlikte geri gönderilmişlerdir.⁴⁴ Urve'nin o gün on üç yaşında olduğunu söylenmektedir.⁴⁵ Bu hadise neticesinde o, babasını kaybetmiş ve en yakınındaki isimlerin ise mağlup ve yaşananların müsebbibi olmalarının verdiği mahcubiyet ve pişmanlıkla Medine'ye gelişlerine tanıklık etmiştir.

Cemel'in en azından hazırlık aşamasına ve sonuçlarına şahitlik eden Urve b. Zübeyr'in, bu olan bitenlerden en azından düşünsel olarak uzak kalmış olması makul görünmemektedir. Belki de onun hayatını, Cemel'den önce ve sonra olarak ikiye ayırmak da mümkündür. Zaten siyasi kargaşanın içinde büyüyen Urve'nin hayatı, babasının ölümüyle birlikte herc ü merc olmuştur. Babası ve kardeşinin günlük siyasette yer almasına karşı, onun ilme yönelmesi ve siyasetten olabildiğince uzak kalma gayreti, bu hadiselerle ilişkilendirilebilir. Abdullah b. Ömer gibi tarafsızlığını baştan ilan eden, Hz. Âişe gibi Cemel'den sonra vefatına kadar siyasetten uzak duran sembol isimler, onun dünya görüşünün şekillenmesinde müessir olmuşlardır. Şayet Cemel'de beklenti gerçekleşip başarılı olunsaydı bugün, Urve'nin girişebileceği aksiyonların ve çok farklı misyonların konuşuluyor olması, kuvvetle muhtemeldi. Ancak bundan sonra o, Abdullah b. Zübeyr'in hilafet iddiasında bulunduğu dönem haricinde herhangi bir siyasi faaliyet içerisinde olmamıştır.

Cemel'den sonra uzun bir süre siyasi arenadan uzak kalan Zübeyr ailesinin diğer fertleri gibi Urve b. Zübeyr de gerekçesi geçim sıkıntısı gibi görünen ama aslında perde

42 Ethem Ruhi Fırlalı, "Cemel", *DİA*, 1993, 7/320.

43 Seyf b. Ömer, el-Esedî, *el-Fitnetü ve Vak'atü Cemel*, (7. Baskı), thk. A. Râtib Armûş, (yrs: Daru'n-Nefâis, 1413/1993), 116-117; Taberî, *Târîh*, 4/460.

44 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/247; Mizzî, *Tehzîb*, 20/22; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 40/423; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/183.

45 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (yrs: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 3/35; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/184. Ayrıca Bkz. Sehâvî, *Tuhfe*, 2/258.

arkasında mahcubiyet ve takibat tedirginliği olduğunu sandığımız nedenlerden ötürü Medine'den ayrılarak önce Basra'da vali İbn Abbas'ı ziyaret ederek maddi destek almış;⁴⁶ sonra da yedi yıl kalacağı ve evleneceği Mısır'a gitmiştir.⁴⁷ Böylece o, tabiri caizse kendine hayata "yeniden başlama" imkanı vermiştir.

Siyasi/ictimai hareketlenmelerin yoğun olduğu özellikle hicri birinci asrın ilk yarısından sonra itikadi bakımdan da değişimler ve gelişmeler gözlemlenmektedir. Sıffin'den sonra ortaya çıkan "Haricî" gruptan⁴⁸ başka Kerbela olayında Hz. Hüseyin'in şehadetine engel olamadıkları için pişmanlık yaşayan "Tevvâbîn" hareketi⁴⁹ ile Muhtar es-Sakafî ile ilintili "Keysâniyye"⁵⁰ bu dönemde ortaya çıkan siyasi/itikadi gruplardır.

4. Urve b. Zübeyr'in İlmi Müktesebatının Oluşması

Daha önce ifade edildiği üzere İslam'ın ilk asrında Medine, ilmin merkezi hüviyetindeydi. Urve b. Zübeyr ise gerek doğup yaşamını sürdürdüğü bu şehrin imkanları ve gerekse sahip olduğu nesebinin sağladığı avantajları iyi değerlendirerek ilimde rüsûh etmiş; kaynaklara çok kolay bir şekilde ulaşabilmiştir. Bununla birlikte bu ilim hazinelerine ulaşmak da bir gayretin ve ilginin neticesidir. Urve b. Zübeyr'in ilme olan ilgisinin daha gençlik yıllarında var olduğunu, nakledilen şu haberden anlayabiliyoruz: *Bir gün Hicr'de Mus'ab b. Zübeyr, Urve, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer sohbet ederken bir ara herkes hayattan beklentisini anlatsın, denildi. Abdullah b. Zübeyr Hicaz'a hâkim olmayı; Mus'ab Irak idaresi ile zikrettiği iki hanımla evlenmeyi; Abdullah b. Ömer Allah'tan af ve bağışlanmayı; Urve ise insanlara faydası olacak güzel bir ilim istediğini belirttiler. Herkes istediğine kavuştu. Sadece İbn Ömer'in akibeti bilinmemektedir. Umulur ki, o da isteğine mazhar olmuştur.*⁵¹

Daha gençlik yıllarında ortaya çıkan Urve'nin ilim aşkı, onu ilimde otorite haline getirmiş; sadece tâbiûndan değil, ashâbdan bile ona sorular yöneltmiş; görüşüne başvurulmuştur. Bu meyanda Abdurrahman b. Humeyd, babasıyla birlikte gittiği mescitte, insanların bir araya toplanmış olduklarını gördü. Babası, insanların niçin toplandığına bakması için onu gönderdiğinde, insanların Urve'yi dinlemek amacıyla orada olduklarını anladı. Abdurrahman duruma hayret edince babası, bunda şaşılacak bir şeyin olmadığını; ashâb-ı Nebiden bile Urve'ye danışanlar olduğunu söylemiştir.⁵²

46 İbn Abbas, Basra'ya 39/659 yılında vali olarak atanmış ve görevi çok uzun sürmemiştir.

47 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/271-272; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 4/423.

48 İsmail Yiğit, "Sıffin", *DİA*, 37/108.

49 Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, (İzmir: İ.İ.V.Y., 2004), 117; İsmail Yiğit, ""Tevvâbîn", TDV, 41/49.

50 Mustafa Öz, ""Keysâniyye", *DİA*, 25/362-363.

51 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 58/219; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/29. (Bu mecliste Abdülmelik b. Mervân'ın da olduğu ve Muâviye'ye halef olmak istediği rivayeti vardır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/258).

52 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/254; Mizzî, *Tehzîb*, 20/19.

Urve'nin ilimde derinleşmesi, onun rivayet aldığı kaynaklarıyla doğru orantılıdır. Çünkü onun şeyhleri ashâbın önde gelen isimleridir. O, Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Zübeyr, annesi Esmâ, Hz. Ayşe ile Hz. Peygamber'den çok rivayette bulunan "muksirun" sahâbeden başka; Hz. Peygamber'e vahy kâtipliği yapan, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ümmü Hani bint Ebû Tâlib (ö. 50/670), Hz. Ebû Eyyüb el-Ensârî (ö. 49/669), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670), Abdullah b. Zem'a (ö. 63/683), Hakîm b. Hizâm (ö. 54/674), Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Kays b. Sa'd (ö. 60/680), Hz. Abdullah b. Erkam (ö. 644-656), Amr b. Âs (ö. 43/664), Abdullah b. Amr (ö. 65/684), Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin b. Ali, Zeyneb bint Ebî Seleme (ö. 73/693), Osman b. Talhâ (ö. 42/662), Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) ve Mervân b. Hakem gibi meşhur sahâbeden ve ismini sayamadığımız birçok kişiden rivayetlerde bulunmuştur.⁵³ Urve b. Zübeyr'in hocalarının sayısı Müslim b. Haccâc'a göre kırk bir, Mizzî'ye göre ise altmış yedidir.⁵⁴ Urve, sahâbeden nakilde bulunduğu gibi tâbûndan da rivayet etmiştir.

Yukarıda saydığımız veya sayamadığımız pek çok kaynağına rağmen ilim alanında onu zirveye taşıyan, teyzesi Hz. Âişe'dir. Bu noktada Hz. Âişe'ye vurgu yapmanın Urve'yi daha iyi anlamada fayda sağlayacağı kanaatindeyiz. Zira Hz. Âişe, Urve için hem kaynak ve hem de ilmi bir manivela hüviyetindeydi. Yani Hz. Âişe, yalnızca kendinde olanı ona aktarmakla yetinmiyor; işin ehli sahâbiye de onu kanallı ediyordu. Bu bağlamda Urve-Hz. Âişe irtibatı dönemin önemli şahsiyetlerinin de dikkatinden kaçmamıştır. Zira Kabîsa b. Züeyb, *biz Urve'nin de yer aldığı bir ilim halkasındaydık. Ancak o, ashâbın büyüklerinin bile görüşüne başvurduğu, insanların en bilgilisi olan Hz. Âişe'nin yanına gidip-gelmesiyle bizi geride bıraktı*, demiştir.⁵⁵ Urve de "fıkıhta, şiirde, tıpta ondan (Hz. Âişe) daha bilgisine rastlamadım" diyerek bu noktayı tasdik etmiş ve Hz. Âişe'nin vefatından üç yıl öncesine kadar ondan rivayet aldığını söylemiştir.⁵⁶ Urve'nin ondan aktardığı haberler, diğer bütün şeyhlerinden yaptığı rivayetlerin toplamından çok daha fazladır. Rivayetteki bu yoğunluğu diğer bazı faktörleri de ekledikten sonra Resûlullah'a nesep yönüyle yakın olmasına bağlamak, gayet makuldür. Öyle ki onun bu ayrıcalığı Hz. Peygamber'e dair bazı özel haberlerin bize ulaşmasını da sağlamıştır. Bu bağlamda Âşık da, "Hz. Âişe olmasaydı Hz. Peygamber'e dair malumatın sonraki nesilleri intikali mümkün olmayacaktı",⁵⁷ ifadesiyle onun rivayet dünyasındaki değerine işaret etmiştir. Hz. Âişe'nin rivayetlerini en iyi bilen üç

53 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/136; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/237-238.

54 İrfan Aycan, "Urve b. Zübeyr", *DİA*, 2012, 42/184.

55 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/248, 249; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 4/424.

56 Belâzürî, *Ensâb*, 7/265; Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, 48; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/248, 249; Mizzî, *Tehzîb*, 35/234; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 4/424; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/182.

57 Nevzat Âşık, *Hiz. Âişe'nin Hadisçiliği*, (İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987), 26.

kişiden biri ise Urve b. Zübeyr'dir.⁵⁸ İsnad kalitesi bakımından da Hz. Âişe←Urve b. Zübeyr←İbn Şihâb isnadı en sağlam ve tercih edilen zincirler arasında sayılmıştır.⁵⁹

Yukarıda geçtiği haliyle Urve'nin rivayette bulunduğu isimlerin büyük bölümü meşhur sahâbilerden müteşekkildir. Dahası o, sahip olduğu neseb hasebiyle Hz. Peygamber'in evine kolaylıkla girip çıkarken, Abdullah b. Ömer gibi önemli bir isme de damat olmuştur.⁶⁰

İlmi alanda Urve'yi kıymetli yapan, şeyhleri kadar aynı zamanda ravileri yani tilmizleridir. Onun iki önemli ravisi vardır ki, rivayetlerinin çok büyük bir bölümü bu isim aracılığıyla nakledilmiştir. Bunlar oğlu Hişam b. Urve (ö. 146/763) ile İbn Şihâb ez-Zührî'dir (ö. 124/742). Bunlardan başka Urve b. Zübeyr'den kalabalık bir topluluk haber nakletmiştir.⁶¹ Ondan rivayette bunların sayısı Müslim b. Haccâc'a göre altmış yedi, Mizzî'ye göre ise doksan beştir.⁶²

5. Urve b. Zübeyr'in İlmi Zenginliği

Yaşadığı ağır travmatik olaylar ve sahip olduğu zengin ilmi çevre Urve b. Zübeyr'i uçsuz bir ilim deryasına çevirmiştir. O, hadisten fıkıha, tefsirden siyere ve şiire kadar geniş yelpazede bir ilme sahipti. Urve'nin muhtelif alanlarda temayüz eden ilmine biraz daha yakından bakmak onu daha iyi tanımamıza katkı sağlayacaktır.

Urve b. Zübeyr yaşadığı dönemin önemli bir fakihidir.⁶³ Onun fıkıhta öne çıkmasında diğer alanlarda olduğu gibi Hz. Âişe'nin büyük tesiri vardır. Medine'de bu dönemin önde gelen isimleri "fukahâ-i seb'a" ismiyle meşhur olmuş yedi fakihtir. Medine'nin bu meşhur fakihleri arasında yer alan isimlerden biri de Urve b. Zübeyr'dir.⁶⁴ Medine fakihisi olarak bilinen Urve b. Zübeyr, Ömer b. Abdülazîz'in Medine'ye vali olarak geldiği zaman (87/106-93/712) kurduğu, şehrin on fakihinden müteşekkil danışma meclisinde yer almıştır.⁶⁵ Rivayet merkezli bir fıkıh sistemiği oluşturan Urve, rey ile ictihad etmeye mesafeli durmuştur.⁶⁶

58 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/253; Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz), 1/332; Mizzî, *Tehzîb*, 20/18; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/182.

59 Abdurrahman b. Ebû Bekr Celaleddin es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe N. M. el-Faryâbî, (yrs: Dâru Tayyibe, trs), 1/87.

60 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/270-271.

61 İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/238; Mizzî, *Tehzîb*, 15/296; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/18.

62 Aycan, "Urve b. Zübeyr", 42/184.

63 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 1/43.

64 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 1/471.

65 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/257; Ali b. Abdullah b. Ca'fer el-Medîni Ebû'l-Hasan, *el-İlel*, (2. Baskı), thk. M. Mustafa el-A'zamî, *el-Mektebül-İslâmî*, Beyrut 1980, 45-46.

66 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 1/550; İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 1065; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 40/257; Mizzî, *Tehzîb*, 20/22; Zehebî, *Tezhîb*, 6/345; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/183.

İlmi müktesebâtı çeşitlilik gösteren Urve'nin, Kur'an ilimlerinden uzak kalmış olması düşünülemez. Tâbiûnun kurrallarından biri olmasından dolayı o, Kur'ân'ın kıraatinde ve anlaşılmasında nazar-ı dikkate alınan şahsiyetlerdendi. Kur'ân ile mesaisi bir gecede mushafın dörtte birini okuyacak kadar çok olan Urve'den, hurûfu'l-Kur'ân hakkında rivayetler vâridir.⁶⁷ Kur'ân okumanın faziletinden de bahseden Urve b. Zübeyr, kıraatin ictihâdî değil rivayete dayandığını vurgulamıştır⁶⁸. Kur'ân'ın doğru anlaşılması amacıyla döneminin karakteristik özelliği olan parçacı tefsirlerde de bulunmuştur.

Doğrunun ve doğruluğun timsali peygamberler⁶⁹ halkasının sonuncusu olan Hz. Muhammed (sav)'in sözleri ashâbı nezdinde çok dikkatli bir şekilde takip edilmekteydi. Hadis alanında sahâbe neslinden önemli isimler olduğu gibi, tâbiûn neslinden de öne çıkanlar olmuştur. Bu noktada Urve b. Zübeyr en çok rivayette bulunan tabîler arasında yer alır.⁷⁰ Onun, kütüb-ü tisada yer alan ve tespit edilen hadis nakillerinin sayısı 2707'dir.⁷¹ Urve, tahammül ettiği hadisleri kaydeder;⁷² hadis tilmizlerine eda ederken de kaydettirirdi.⁷³ Urve'nin, daha kırklı yaşlarındayken, Harre olayının gerçekleştiği dönemde sünen türü hadisleri içeren sahifelerini mezkûr olaya tepki olarak yaktığı rivayet edilmektedir. Lakin Urve bu yaptığından daha sonraları büyük bir pişmanlık duymuştur.⁷⁴ İsnadın henüz yoğun bir şekilde kullanılmadığı dönemde onun isnada yer verdiği görülmektedir. Ayrıca o, hadis rivayetinde çok titiz davranarak zayıf hadisleri rivayetten imtina etmiş ve zayıf hadis râvilerinden uzak durmuştur.⁷⁵

Urve daha çok fakihliği ve muhaddis oluşu ile bilinirken onu ilim sahasında farklı kılan yönlerinin başında siyer/megâzî ilmine sağladığı katkı gelmektedir. Peygamberler gönderildikleri dinlerin asli unsurlardır ve onlar olmadan dinin ikamesi imkânsızdır.⁷⁶ Bundan dolayı Resûlullah'ın hayatının bilinmesi diğer ilimlere de sağlam bir zemin

67 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/255.

68 Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekr b. Mücâhid el-Bağdâdî, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*, (2. Baskı), thk. Şevki Dayf, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 52.

69 Adem Höçük, *Kur'an-ı Kerim'de "Sıdk" (Doğruluk) Kavramı*, (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi 2009), 72.

70 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 40/253.

71 Fikret Özçelik, *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Erzurum: Atatürk Üni. Yüksek Lisans Tezi, 2012), 58.

72 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, tsh. Ebû Abdullah es-Süverkî, (Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârif, 1358), 205.

73 Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, (3. Baskı), thk. M. Accâc el-Hatîb, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1404), 544; İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Ebû'l-Fazl, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, thk. S. Ahmed Sakkar, (Kahire: Daru't-Tûras, 1379/1970), 160.

74 İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/137; Hatîb Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, 60.

75 Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiyyetü'l-Kübrâ*, (2. Baskı), thk. M. Muhammed Tanâhî vd., (yrs: Hicr li't Tibâ'a ve'n-Neşr, 1413) 5/79.

76 Fethi Yıldırım, "Hz. Peygamber'i Sevmenin Anlamı Ve Önemi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7/2, (2020), 149.

oluşturacaktır. Urve de siyerle pek çok rivayette bulunmuştur. Hatta A'zamî, Urve b. Zübeyr'in Ebu'l-Esved tarikiyle gelen rivayetlerini derleyerek "Megâzî Resûlullah" ismiyle yayınlamıştır.⁷⁷ Hz. Peygamber'in hayatının hemen her noktasına dair nakillerde bulunması onun Hz. Âişe olan münasebetinin bir sonucudur. İslami ilimler yanında Urve b. Zübeyr'in, teyzesi Hz. Âişe'nin tesiriyle şiir ve ensâb ilmine de meraklı olduğu ve çeşitli konularda şiirler okuduğu,⁷⁸ özellikle siyer/megâzî anlatılarında ensâb ilminden oldukça çok istifade ettiği⁷⁹ görülmektedir. Onu siyer bilgisi sayesinde olayların detaylarına dair bir takım bilgi ve kişiler gün ışığına çıkmış; anlatılan hadiselerin bütünü böylece ortaya çıkmıştır. Nasıl ki, "Hz. Âişe olmasaydı nebevî bilginin intikali eksik kalırdı," deniliyorsa⁸⁰ Urve b. Zübeyr için de, "şayet Urve olmasaydı siyerin bir kısmı eksik kalırdı," denilebilir.

SONUÇ

Urve'nin yaşadığı dönemde ilimler henüz tam anlamıyla tasnif edilmediğinden onda ilmin her kısmını görmek mümkündür. O görüşüne başvurulacak büyük bir fakih; Resûlullah'ın hadislerini özellikle Hz. Âişe kaynaklı olanları hıfzeden önemli bir muhaddistir; Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgileri uhdesinde bulunduran bir siyer menbaıdır; siyerle birlikte sebep-i nüzûle vukufiyetiyle değerli bir müfessirdir. Kur'ân'a olan muhabbeti ve hıfzı sayesinde kıraat ilimlerine de hâkim bir kâridir.

Henüz kitabetin yaygınlaşmadığı bir dönemde İslam ilim geleneğinin havuzunu oluşturacak olan rivayetlerde bulunan ravilerin hayatları oldukça önemlidir ve öğrenilmeye değerdir. Bu kapsamda Urve b. Zübeyr, sahabe ile sonraki nesiller hatta günümüz ilim dünyası için adına sıkça rastlanan bir isimdir. Kaynaklarda rastladığımız Urve eksenli rivayet yoğunluğunun sebebinin bir rastlantı veya meraktan ortaya çıkmadığı bilakis, ilim öğrenmeye sevkeden amiller dışında onun ihtiyari yönelişinin bir sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Nemalandığı kaynakların çeşitliliği ve kalitesi Urve'yi İslami ilimlerde "zirve bir şahsiyete" dönüştürmüştür.

İçinde bulunduğu devrin kaotik olaylarına şahit olması ve hatta bir kısmından doğrudan etkilenmesi, ilimle meşgul olmasından öte onun ilmi koruma ve sonraki nesillere aktarma hususunda yeni metotlar geliştirmesini sağlamıştır. Nitekim Urve, rivayet alırken (tahammül) ve rivayette bulunurken (eda), devrinin ilim geleneğinde az rastlanan bir yöneme; kitabete yönelmiştir.⁸¹ Bununla birlikte nakilde bulunduğu haberi yazdırdıktan sonra yazan tarafından, tıpkı şifahi rivayet usulünde olduğu gibi, arz edilmesini istemesi

⁷⁷ Urve b. Zübeyr, *Megâzî Resûlillâh*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. Riyad 1401/1981.

⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 271-272.

⁷⁹ Urve, *Megâzî*, 105; 122-123, 126-127; 147-157.

⁸⁰ Âşık, *Hz. Âişe'nin Hadisçiliği*, 26.

⁸¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsil*, 544; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205.

Urve'nin, rivayetleri muhafaza etme ve sahih bir şekilde sonraki nesillere aktarma çabası olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. yrs: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Âşık, Nevzat. *Hiz. Âişe'nin Hadisçiliği*. İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987.

Aycan, İrfan. "Urve b. Zübeyr". *DİA*, 2012. 42/183-185.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-. *Takyîdü'l-İlm*. Beyrut: tsz.

Bağdâdî. *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*. tsh. Ebû Abdullah es-Surkî. Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârif, 1358.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-. *Ensâbü'l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Alî b. Mûsâ Ebû Bekr el-. *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibü's-Şerî'a*. thk. A. Kal'acî. yrs. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-. *et-Târîhu'l-Kebîr*. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifü'l-Osmaniye, trs.

Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru Tûki'n-Necât, 1422.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. (13. Baskı). Ankara: TDV Yay., 2003.

Demircan, Adnan. "İlk Siyercilerden Urve B. Ez-Zübeyr Ve Tarihçiliği". ed. Hidayet Aydar vd., *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler - II -*. İstanbul: Ensar Nşr. 2020.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Târîhi*. (11. Baskı). İstanbul: İFAV, 2011.

Fâkihî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-. *Ahbâru Mekke fî Kadîmî'd-Dehr ve Hadîsih*. (4. Baskı). Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003.

Fesevî, Ebû Yusuf Yakûb b. Süfyân el-. *el-Ma'rife ve't-Târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd. 1393/1973.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İzmir: İ.İ.V.Y., 2004.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Cemel". *DİA*, 1993, 7/320-321.

Fuâd Sezgin. *Târîhu Tûrasi'l-Arabî*. Riyad: yy., 1411/1911.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Tabakâtü Halife b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. yrs. Dâru'l-Fikr, 1993.

Höcük, Adem. *Kur'an-ı Kerim'de "Sıdk" (Doğruluk) Kavramı*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

İbn Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca'fer el-Medînî Ebû'l-Hasan. *el-İlel*. (2. Baskı). thk. M. Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.

İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekr b. Mücâhid el-Bağdâdî. *Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kırââ*. (2. Baskı). thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibbetüllâh. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrevî. yrs. Dâru'l-Fikr. 1415/1995.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî Ebü'l-Fadl. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hind: Matbaatü Dairetü'l-Maârifü'n-Nizâmiyye, 1326.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî Ebü'l-Felâh. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Muhammed Arnaût. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif* (2. Baskı). thk. Servet Ukkâşe. Kahire el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. thk. M. İbrahim el-Bennâ vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1989.

el-Kâmil fî't-Târîh. thk. Ömer Abdüsselam Tedmür. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900-1994.

İbn Salâh, Osmân b. Abdurrahmân Ebû Amr Takıyyüddîn. *Ma'rifetü Envâ'i 'Ulûmi'l-Hadîs/Mukaddimetü İbn Salâh*. thk. Nureddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilber b. Âsım en-Nemerî. *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*. thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyri. yrs: Daru İbnü'l-Cevzî, 1994.

Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Ebü'l-Fazl. *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*. thk. S. Ahmed Sakkar. Kahire: Daru't-Türas, 1379/1970.

Kartal, Alparslan. "Hadis İliminde Kadın Muhaddislerin Lakapları Üzerine Bir İnceleme", *EKEV*, 25/86, (2021), 91-111.

Kartal, Alparslan. "Hadis İliminde Elkab Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişimi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, VIII/2, 2021, 250-276.

Kartal, Alparslan. "Cerh-Ta'dîl İliminde "Deccâl" Kavramının Kullanımı", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 35, 2021, 139-182.

Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin b. Zekî Ebû Muhammed el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. B. Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. M. Fuad Abdülbaki. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî, 1374/1955.

Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-. *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz.

Öz, Mustafa. ""Keysâniyye". *DİA*. 25/362-364.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. Ankara Üni. Sos. Bil. Ens. Doktora Tezi. 2006.

Özçelik, Fikret. *Urve b. ez-Zübeyr ve Hadis İlimindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üni. Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi. 2012.

Râmhürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî. *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*. (3. Baskı). thk. M. Accâc el-Hatîb. Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1404.

Sayar, Ali Rıza. *Abdullah b. Zübeyr*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üni. Sos Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi. 1988.

Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-. *et-Tuhfetü'l-Latife fî Târîhi'l-Medineti's-Şerife*. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1993).

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya vd. Haydarâbad: Meclisü Daireti'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1382/1962.

Semhûdî, Ali b. Abdullah b. Ahmed Nureddin es-. *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419.

Seyf b. Ömer, el-Esedî. *el-Fitnetü ve Vak'atü Cemel*. (7. Baskı). thk. A. Râtib Armûş. yrs: Daru'n-Nefâis, 1413/1993.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyüddin es-Sübkî. *Tabakâtü's-Şafiiyyetü'l-Kübrâ*. (2. Baskı). thk. M. Muhammed Tanâhî vd. yrs: Hicr li't Tibâ'a ve'n-Neşr, 1413.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr Celaleddin es-. *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe N. M. el-Faryâbî. yrs: Dâru Tayyibe, trs.

Urve b. Zübeyr. *Megâzî Resûlillâh*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. Riyad 1401/1981.

Yıldırım, Fethi. "Hz. Peygamber'i Sevmenin Anlamı Ve Önemi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7/2, (2020), 148-164.

Yiğit, İsmail. "Ömer b. Abdilaziz". *DİA*. 2007. 34/53-55.

Yiğit, İsmail. "Sıffin". *DİA*. 37/107-108.

Yiğit, İsmail. ""Tevvâbîn". *DİA*. 41/49-50.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *el-Mühezzeb fî İhtisâri's-Süneni'l-Kebîr*. thk. Heyet. yrs. Dâru'l-Vatan, 1422/2001.

Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. (3. Baskı). thk. Şuayb el-Arnâvût vd. yrs: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.